

*DEL TOIX ALS CAMPS DEL CANDELL
(1874). RESTES TESTIMONIALS DEL
CONFLICTE CARLÍ*

XAVIER VALERI

D

es de la revolució de setembre de 1868, Catalunya patia una gran inestabilitat. Les causes eren la rivalitat entre carlins, republicans i liberals, tres opcions ben diferents de concebre els sistemes de governar. Els carlins volien una monarquia basada en un sistema derivat de l'Antic Règim, els republicans es repartien entre els que volien una República d'estats federals o unitària, i els liberals pugnaven per una monarquia constitucional de sufragi censatari favorable a la burgesia.

El 1869 els republicans es van revoltar contra la constitució sorgida de la Revolució de 1868. La causa era que es va aprovar una monarquia liberal, encapçalada pel nou rei Amadeu I de Savoia.

L'abril de 1872, els carlins es van organitzar en guerrilles i van sublevar-se contra el Govern. La causa era que no confiaven en el sistema d'eleccions democràtiques pel sistema del sufragi universal. Després d'unes rivalitats amb Josep Estartús, el llavors coronel, Francesc Savalls (1817-1885), fou nomenat cap de les forces carlistes a la zona de Girona. Savalls va organitzar un petit exèrcit a Mieres amb les armes que li feia arribar Miquel Cambó (Barrancot) per la frontera i els homes que els capellans reclutaven a les parròquies.

Entretant, l'11 de febrer de 1873, el Congrés i el Senat aprovaren la Primera República. Era un règim que tindria dos caires: el federalista i l'unitari. El republicanisme estava dividit entre els que volien una república unitària (un únic govern per a tot el país) i els que desitjaven una república federal (estats autònoms que es posen d'acord per crear un estat de rang superior). Des del febrer fins al juny la presidència va recaure sobre Estanislau Figueras, home al qual donaven suport els unitaris. Al juny les Corts Constituents van nomenar Francesc Pi i Margall, un republicà federal que només va governar un mes: el van

substituir per Nicolás Salmeron, també federal. Però el darrer president, Emilio Castelar, era unitari.

El 23 de febrer de 1873, després d'haver passat setmanes amagats a les masies de la muntanya, el germà del pretendent Alfons Carles de Borbó i la seva dona, Maria de les Neus de Braganza, es van presentar obertament. Alfons Carles va assumir la comandància de Catalunya i amb la seva dona, que també manava, es van ajuntar a les forces de Savalls.

El mes de març els carlins van ocupar Ripoll i Berga, que va passar a ser seu de la Junta Suprema del Carlisme Català. Un cop establitzat el nou Govern, l'exèrcit regular va organitzar una columna comandada pel general Josep Cabrinetty amb la intenció de dissoldre l'incipient exèrcit. Després de molta persecució i topades desfavorables als carlins, el 9 de juliol de 1873 Savalls va derrotar, sorprenentment, la columna del general Cabrinetty a Alpens (Berguedà). Una setmana després de la victòria d'Alpens els carlins van ocupar Igualada. El triomf va propiciar que l'exèrcit decidís abandonar les petites poblacions a la resistència que poguessin oferir les milícies de Voluntaris de la Llibertat i concentrar-se a les ciutats més grans per tal d'oferir més resistència.

Arran d'Alpens, Savalls va ser nomenat capità general de les forces reials a Catalunya. Després d'Alpens els carlins van aconseguir un èxit rere l'altre. El 22 d'agost de 1873, després d'una dura lluita amb els Voluntaris Republicans del poble, les forces de Savalls van cremar part de Tortellà i van fer marxar els veïns, que es van refugiar a la Casa Missió de Banyoles. A pesar de tot, els Voluntaris van resistir a l'església, on van rebre l'auxili d'una columna de soldats de Girona. Després de la crema de Tortellà, els carlins van encetar un estat de por i inseguretat a tota la Garrotxa. Així, el 20 de gener de 1874, els carlins assassinaren a Sant Joan les Fonts l'alcalde de Castellfollit, Josep Vinyoles, de 44 anys i casat en segones núpcies amb Teresa Serrat¹.

Entretant, la Primera República es va acabar de cop, el 2 de gener de 1874, quan enmig de fortes tensions entre unitaristes i federalistes, el general Manuel Pavia va entrar a cavall al Congrés dels Diputats. Una dictadura de transició va continuar governant les parts de l'Estat que no estaven dominades pels carlins: les grans ciutats, les capitals de província i les localitats amb guarnicions fortes. El 7 de gener el general carlí Rafel Tristany va ocupar Vic i al febrer, Manresa. La conquesta de les dues localitats va suposar per als carlins el control d'una extensa zona de l'interior de Catalunya, on només faltava Olot.

El març de 1874 els soldats de l'exèrcit carlí tenien completament assetjada la ciutat d'Olot. Van aconseguir traspasar la muralles i van saquejar i cremar algunes cases. L'alcalde de la ciutat, el republicà Joan Deu, havia convertit el temple de Sant Esteve en la caserna principal, i amb la guarnició formada pel batalló de Manila i uns tres-cents voluntaris resistia tots els atacs dels carlins.

A Girona es va organitzar una columna que tenia l'objectiu de trencar el setge. La columna que va sortir de la ciutat estava formada per 2.500 homes, repartits en dos batallons de caçadors Arapiles i Barcelona, dos batallons del Regiment de Cadis i de Navarra, un esquadró de cavalleria d'Alcantara, tres companyies de carrabiners i 120 Voluntaris de la Llibertat. Portaven quatre peces d'artilleria. El comandant de la tropa era el general Eduard Nouvilas.

Quan la columna va arribar a Banyoles el general Nouvilas va haver de decidir si es dirigia a Olot per Mieres i Santa Pau o per Besalú. Els carlins disposaven d'una important concentració de tropes a la zona de Santa Pau, cosa que va fer decidir a Nouvilas de fer camí cap a Besalú, des d'on podria arribar a Tortellà, en mans dels Voluntaris de la Llibertat del poble. A Besalú se'ls van afegir voluntaris. Hi ha constància que espies carlins van donar avis del pas de la columna per Besalú. El dia 13 de març van arribar a Argelaguer, on van fer nit, i van saber que Castellfollit estava dominat i fortificat pels carlins. Nouvilas va posar direcció cap a Tortellà, on se li van afegir més Voluntaris de la Llibertat.

Després, probablement guiat pels de Tortellà, va continuar per Planselloles i la serra de Palomeres, en direcció a Oix. La veu popular diu que, en reflectir-se el sol en les baionetes que portaven els soldats, els carlins des de la muntanya del Cós s'adonaren de la maniobra i feren senyals amb miralls o fum. Avisats pels senyals, tots els carlins de la zona de Santa Pau i Batet es van dirigir, a través del pla de Begudà i la falda del volcà de Rapàs, a les posicions del puig de Vivers, la torre Canadell (situada a la serra de Vivers, sobre Sant Joan les Fonts), les serres de la Creu, les altures del Cós, el Montpetit i el Montmajor².

Al migdia, la columna, força cansada, transitava com una serp per les faldes de les muntanyes. Els soldats anaven carregats i massa separats, i la columna s'anava allargant de manera que a mesura que avançava s'anava convertint en més vulnerable. Els carlins, per la seva banda, els anaven encerclant, sense que se n'adonessin.

Quan els governamentals van haver passat per la Badosa de la vall del Bac en direcció a Olot, es van trobar envoltats de carlins per tots cantons. La primera topada va tenir lloc als vessants del Montpetit. Els carlins sabien bé l'hora en què es començaria el combat, perquè abans van recórrer les cases de pagès de la zona per avisar-los que tanquessin el bestiar i s'estiguessin dins de les cases. Quan el gros de la columna va deixar les parts més altes de la muntanya del Toix, va començar el combat més fort, el qual es va iniciar amb una descàrrega tancada a la bassa d'en Badosa que va deixar la muntanya plena de fum i d'olor de carn cremada, crits i lamentacions. Tot i això, els regulars, protegits pel fum de la pólvora negra, es van recuperar i van respondre al foc. Un grup de soldats, manats pel capità d'artilleria Fernando Temprado i el sergent Gámez, van aconseguir portar un canó al cim de la muntanya i des d'allí varen disparar totes

les granades que tenien. D'aquesta manera van poder contenir la massa de carlins que s'abalanzava contra la infanteria i van propiciar la fugida d'una part de la columna. El general carlí Martí Miret va travessar la riera amb el segon batalló de Girona i a la baioneta es va enfrontar amb la guàrdia del batalló de caçadors de Barcelona que protegia els artillers. En el combat va morir l'alferes Juan Canalda i Gomis i la major part dels soldats que manava (*La Lucha*, 29 de març de 1903, p. 2). Després Miret va capturar el canó i el cim. El capità Fernando Tempradó, el sergent Gámez i la major part dels artillers moriren en aquella acció. Ja era de nit quan es va disparar el darrer tret³.

Gràcies a la resistència dels artillers, un grup d'avançada format per un centenar de soldats i un coronel va poder-se escapar cap a França. D'altres van aprofitar la nit per escapar-se cap a Olot. Uns dos-cents van arribar a Olot, on van donar la notícia. Diu que quan van passar pel Vilar de Castellar de la Muntanya, els soldats estaven tan assedegats que es llançaven de cap a beure l'aigua de les galledes dels porcs.

El camí que havien seguit els soldats era ple de morts i ferits. En aquella època de misèria, feia temps que soldats i carlins s'emportaven queviures i diners de les cases; per això les dones i els homes de la rodalia van sortir a despollar els morts i els ferits per agafar-los la roba. Alguns ferits van morir de fred i d'altres van ser rematats. A la sortida del sol, segons la veu popular, el sometent carlí va sortir a reconèixer el camp de batalla i va acabar amb una nit de saqueig i robatori. Tot seguit el brigadier Francesc Huguet i el comandant Galceran van tractar de fer inventari de l'armament espargit per marges i camps.

Els carlins van obtenir uns 150 cavalls, 2.000 fusells, 4 canons, 1.800 presoners i una caixa amb 70.000 duros. El preu que van pagar fou de dos oficials i deu voluntaris morts i uns cinquanta ferits, entre els quals hi havia el general Miret i el comandant Salvador Tarridas. Entre d'altres coses, i per la caixa de 70.000 duros, jutjaren el general Savalls. Els carlins es van passejar per davant de les muralles de la ciutat que tantes vegades els havia repel·lit i es van dirigir a les Preses.

L'endemà, Olot va obrir les portes als carlins. Savalls va entrar-hi sobre el seu cavall blanc, al costat del general Nouvilas, desarmat i pres. Els olotins afectes a la causa el van rebre amb una gran cridòria, les campanes brandaven la seva glòria i les bandes de música li tocaven marxes militars. A partir del 19 de març, Savalls va fixar el comandament carlí de Catalunya a Olot. A l'abril, Alfons Carles i Maria de les Neus van abandonar Catalunya per anar a ajudar els carlins del centre d'Espanya, i Rafel Tristany va ser nomenat capità general de Catalunya. El 16 d'agost de 1874, Francesc Tristany (germà de Rafel) va aconseguir ocupar la Seu d'Urgell. El 21 d'agost va començar el setge de Puigcerdà, que va resistir fins a fer retirar un fort exèrcit carlí proveït de bona artilleria. L'1 d'octubre Rafel

Tristany va proclamar els furs de Catalunya des del balcó de can Solà-Morales d'Olot. A finals de 1874 el capità general de Catalunya, Rafel Tristany, tenia quinze mil homes sota les seves ordres i a la resta d'Espanya els carlins aconseguien èxits com ara el saqueig de Conca (Castella), on intervingueren forces manades pels infants Alfons Carles i Maria de les Neus. Al nord d'Espanya, el País Basc i Navarra, després de molts èxits carlistes, el setge de Bilbao havia estabilitzat els fronts. Semblava que per fi el carlisme guanyaria la guerra i obtindria el govern de l'Estat.

Els afusellats al camp del Candell

Amb Olot, Banyoles i Vic ocupats, els carlins dirigiren una columna cap a Besalú. El mes de març de 1874 Savalls expulsà la Milícia de Besalú i va començar a enderrocar l'abadia. J. de Mir concreta que el 19 de març els carlins cremaren la casa de l'abadia. El mateix dia Savalls va fer afusellar a Besalú 33 Voluntaris de la Llibertat de Tortellà que havia fet presoners al Toix. Savalls justificava la sentència, amb l'argument que els presoners eren desertors carlins.

El punt on executaren els 33 republicans fou al costat del camí que va de Besalú a Sant Ferriol, a la sortida de la vila, sota del mas Candell. Encara ara s'hi conserva una creu commemorativa, a la base de la qual hi ha una inscripció que diu: "*Gloria a los 33 liberales fusilados por las huestes carlistas el 19 de marzo de 1874.*" Abans de la Guerra Civil s'hi celebrava anualment un acte de commemoració. Segons el llibre de registres i defuncions de la parròquia de Besalú, dels 33 afusellats, només en moriren 27 a l'acte. Els altres sis, tot i quedar ferits de més o menys gravetat, foren indultats. Dels que sobrevisqueren se sap que un era el fill de l'afusellat de Mataró, Pere Massimon: en el llibre dels morts s'exposa: "*Pere Massimon, natural de Mataró, de edad unos 45 años, casado, deja un hijo, fue fusilado i muerto, segun esquela certificatoria me aseguraron el oficial de la compañía Ferran Martí y Martí Badosa que fue también fusilado però indultado por haver sobrevivido.*" En un altre punt del llibre es concreta: "*Rafel Estartús natural y vecino de Tortellà era de la misma compañía movilizada que el finado, però indultado por haber sobrevivido y Narcis Serra i Portas, natural y vecino de Tortellà quien estaba presente en la ejecución.*"⁴

Testimoni d'un supervivent

En el diari *La Lucha* del 17 de març de 1905 es publica un article que diu: "*Qui de vosaltres, bons liberals de la muntanya no recorda amb certa fonda melangia la luctuosa data? Qui de vosaltres no ha de rendir tribut al record d'aquells màrtirs immolats per la llibertat, davant l'acte commemoratiu de tristos recordatoris?*"

El diumenge vinent els liberals de Besalú, de Tortellà de tots els pobles de la comarca, seguint el costum, assistiran en manifestació al camp del Candell, on foren afusellats els 34 braus voluntaris liberals (segons enumera textualment el diari) per les hordes carlistes comandades pel ferotge Savalls. Allí, sobre aquell camp, van quedar estesos bons ciutadans amants de la llibertat que sacrificaren la seva vida perquè no governes el carlisme a Espanya. Cinc o sis voluntaris malferits van poder salvar-se; tres supervivents quedaren d'aquella carnisseria: l'italià José Marruffi, Josep Juanola de Besalú i Rafel Estartús de Tortellà.

Amb aquest darrer ens hem posat a parlar i ens ha donat detallat compte d'aquell succés que convé recordar-lo per extirpar tota resta de barbàrie que ens transportés altre cop a una Guerra Civil en la qual es va vessar molta sang per satisfer l'ambició d'un cavaller que a Venècia cobra bones rendes.

Estartús, el supervivent, s'ha explicat d'aquesta manera:

Anàvem els voluntaris de Tortellà o de Besalú seguint de guies de la columna del general Nouvilas. De tothom és conegut el desastre que aquest va patir prop de Castellfollit a la muntanya del Toix, sobre Montagut, perseguit per les tropes carlistes que manava Savalls.

Allí vam quedar presoners els voluntaris de Tortellà i de Besalú a més de carrabiners i soldats. Als voluntaris ens van lligar colze amb colze i així va començar el nostre calvari. Se'ns va separar dels carrabiners, que varen ser afusellats temps després a Llaers. A nosaltres ens van traslladar a Castellfollit; de Castellfollit a les Preses, després a Riudaura, vam fer nit a Olot i se'ns va dur a Besalú, on van tancar-nos al primer pis de la casa consistorial.

P- Us van donar bon tracte durant el camí?

R- Ens van omplir d'insultats i vexacions per la soldadesca i quan passàvem pels pobles, lligats com anàvem les dines partidàries de la causa ens escopien a la cara. Ens ensenyaven una creu però Crist no apareixia enlloc.

Abans de la matinada sis capellans van entrar al calabós per fer-nos els darrers auxilis. Poc abans de les sis, les tropes van formar i acompanyades de la seva xaranga militar que amb el seus sons volia alegrar el poble, vam ser conduïts al camp del suplici. Entre nosaltres venia un noi de 12 anys d'edat, anomenat Baudili Masó, de Tortellà. El seu únic delicte era ser fill d'un home que tenia alguns antecedents liberals. També va formar en pilot i va quedar estès al camp amb els braços en creu.

Ens van fer tres descàrregues; tots vàrem caure. Els soldats carlistes de dos en dos en anaven rematant.

P- I, com va ser que vàreu quedar amb vida?

R- Per què el titulat brigadier carlista Vilojoliu, que degué sentir vibrar en el seu cor alguna fibra humana, es va interposar entre nosaltres i els seus i sabre amb el sabre en mà va cridar:

- Prou carnisseria , salvatges... !

Llavors, només llavors, van parar les descàrregues, ens apagaren les bruses enceses pel foc dels dispars i ens en vàrem salvar 5 o 6.

P- I quins sentiments sentíeu en aquells moments ?

R- No ho sé no me'n recordo però se'm repeteix com un somni aquella terrible escena.

Aquestes paraules, ens les ha dit Estartús, l'únic supervivent d'aquella carnisseria.

Diumenge els liberals de Besalú, de Tortellà, d'Olot, de tota la comarca assistiran en processó cívica al camp del Candell, on s'ha d'eleva una piràmide que perpetui per les generacions que han de venir el record d'aquells màrtirs i mantingui viu l'odi dels ciutadans lliures a els causants de la barbarie."

Al cap d'un any, la sort de la resta de presoners del Toix es va sortejar a Sant Joan de les Abadesses i va culminar amb l'afusellament de 80 carrabiners i 113 militars a Llaers, prop de Ripoll⁵. Hi ha un monument molt important al bosc, exactament al lloc on van ser morts. Part de la resta de la columna que Savalls va voler portar fins a Berga va morir a Sant Joan de les Abadesses, on també hi ha unes creus commemoratives, al mas Caramelles. El 29 de desembre de 1874 el general Arsenio Martínez Campos va restaurar la monarquia en la persona d'Alfons de Borbó, que va regnar amb el títol d'Alfons XII. Martínez Campos va arribar a Catalunya amb un exèrcit de deu mil homes que es va dirigir a Olot. Els carlins tenien fortificació a Besalú, Castellfollit i Olot, però van optar per enfrontar-se als militars des de les muntanyes. Martínez Campos va entrar a Olot sense resistència perquè Savalls confiava que el bloqueig obligaria els governamentals a retirar-se. El bloqueig va ser inútil, i a qui va gastar més va ser a l'exèrcit carlí. El 26 de març de 1875, a l'Hostal de la Corda, Savalls i Martínez Campos van acordar una treva que en principi va significar l'intercanvi de presoners i l'entrada lliure dels carlins per unes hores per comprar vitualles. Després els carlins van marxar de la Garrotxa per anar-se'n a la seu d'Urgell, que va caure a mans de Martínez Campos el 16 de juliol. Finalment, el que quedava de l'exèrcit carlí va passar la frontera per la Cerdanya.

¹ Arxiu parroquial de Castellfollit de la Roca. Òbits 1852-1885.

² Arxiu Municipal d'Argelaguer. Llibre d'òbits.

³ DANÉS i TORRAS, J., *Història d'Olot*, IX. Ajuntament d'Olot. Impremta Aubert, p. 1630.

⁴ VILAR i VERGÈS, J. "Històries de la Garrotxa", *Butlletí del Centre Excursionista d'Olot*, núm 133. p. 35.

⁵ DANÉS I TORRAS, J., "L'última guerra carlista del segle XIX", *Història d'Olot*, IX, Ajuntament d'Olot. Impremta Aubert, p. 1653-1660.

BIBLIOGRAFIA

ARBAT I SELLABONA, Maria Estrella. “Les Preses”, *Quaderns de la Revista de Girona*. Diputació de Girona, Caixa Girona, 2006, tema 14.

BERNILS, Josep Maria. “Vilafant”, *Quaderns de la Revista de Girona*. Diputació de Girona, Caixa Girona, 2003, tema 7.

BERNILS, Josep Maria. “Cabanes”, *Quaderns de la Revista de Girona*. Diputació de Girona, Caixa Girona, 2004, p. 41.

CLARA, Josep. *El federalisme a les Comarques Gironines 1868-1874*, Diputació de Girona, 196, p. 28.

CAMBÓ, Francesc. *Memòries*, Editorial Alpha, 1981, p. 22.

CALPENA, Enric, i JUNQUERAS, Oriol. *Carlinades, el “Far West” a la catalana*, Cossetània Edicions, març de 2007.

DANÉS I TORRAS, Joaquim. *Història d’Olot*, IX, Ajuntament d’Olot, p. 1630.

Item. Cit.

GARRABOU, Joan. *Gent Nostra (Tristany)*. Edicions de Nou Art Thor. Barcelona, 1997, p. 26-27.

GARRABOU, Joan. *Francesc Savalls. Gent Nostra*. Labor. Bracelona.

GRABOLOSEA, Ramon. *Carlins i liberals*. La darrera guerra carlina a Catalunya. Ed. Aedos, 1971.

GUARDIOLA, Gaspar. “Partides d’òbits d’interès pel que fa a les guerres Carlistes”, *El Brull*, número 6, novembre de 2003, p. 34.

GRAHIT, Josep. *La última guerra carlista en Gerona y su provincia*.

HERNÁNDEZ, Xavier. *Història Militar de Catalunya*. Vol IV: *Temps de revolta*. Rafel Dalmau, editor. Barcelona, 2004, p. 59.

LÓPEZ, Joan. *Arrels i Llavors de Besalú*. Ajuntament de Besalú, 2003, p. 134-135.

MORET i MARGUI, Jordi. *Estartús. Un general de la Garrotxa*. Olot, Alzamora, 1992.

MIR DEL POZO, Imma. “Epileg” *Sant Pere de Besalú 1003-2003*. Ajuntament de Besalú, Diputació de Girona, 2003, p. 132-135.

MIR, JD, Francesc. *El centre històric de Besalú*. Edicions Bassegoda, 1995, p. 210.

PLA, Josep. *Un petit món del Pirineu*. Edicions Destino, Barcelona, 1974, p. 278.

PLA, Josep, *Francesc Cambó*. Obra Completa, volum 27, Edicions Destino, 1973, p. 114-115.

PLANA i TORRAS, Antoni. Acta IV. “Las familias papeleras Torras”, *Actas del V Congreso Nacional de Historia del papel en España*, p. 525.

PLADEVALL i FONT, Antoni. “La Tercera Guerra Carlina Vista per un Liberal”. Extractes de la *Crònica de Joan Camps i Prat, de Seva (1824-1905)*, amb un apèndix del carlí Josep Molins i Prat. Vic, Patronat d’Estudis Osonencs, 2000.

SOLEY I SOLEY, *La casa Missió de Banyoles*, casa Missió, 2005.

VILAR i VERGÉS, Josep. “Històries de la Garrotxa”, *Bulletí del Centre Excursionista d’Olot*, núm. 133, p. 35.

ARXIVÍSTICA

Arxiu Municipal d’Argelaguer. Llibre d’òbits d’Argelaguer.

Arxiu Municipal d’Argelaguer: Llibre d’òbits d’Argelaguer.

Arxiu Parroquial de Castellfollit de la Roca. Volum d’òbits dels anys 1852-1885.

De la parròquia de Sant Salvador de Castellfollit de la Roca.

Arxiu Parroquial de Castellfollit de la Roca. Volum d’òbits dels anys 1852-1885. De la parròquia de Sant Salvador de Castellfollit de la Roca.

Arxiu Històric Municipal de Besalú. Carpeta Acords 1862-1881. Plec 3.

Arxiu Històric Municipal de Besalú. Actes 1869.

Item. Cit. Actes 1870.

Item. Cit. Actes 1872.

Item. Cit. Actes 1873.

Item. Cit. Actes 1876.

Arxiu Històric Municipal de Besalú, carpeta de quintes 1864-1877.

Arxiu Històric Municipal de Besalú, carpeta eleccions 1864- 1877.

PÀGINES DE LA XARXA D’INTERNET

AGUILAR PÉREZ, Antonio, i MARTÍNEZ LORENTE, Gaspar: “La telegrafía óptica en Cataluña”. *Revista electrónica de Geografía i Ciencias Sociales*, [en línia], <<http://www.ub.es/geocit/sn/sn.137.htm>>. [consulta: gener 2007].

BESALÚ-COMTAL VILA. [en línia] <<http://www.besalu.cat/.3k>>, [consulta: gener de 2007].